

שמות י"א

בעשרת פסוקיו של פרק י"א חלק ארוך – פס' 1 - 8 הכולל את הודעת ה' למשה על המכה האחרונה, הנחיית העם לגבי שאילת הכלים והודעת משה לפרעה על המכה העשירית; וחלק קצר - פס' 9 – 10 שמהווים מעין סיכום לתשע המכות עד כה.

שני עניינים נראים חשובים במיוחד בפרק קצר זה – האחד עולה מלימוד עיון בחלק הארוך – נושא שאילת הכלים, והשני מלימוד החלק המסכם – שאלת העדר חופש הבחירה.

שלושה מעשי הונאה

במאמריו על פרשת השבוע מונה אלחנן סמט שלושה מעשי הונאה מופנים כנגד פרעה והמצרים שנעשו בהוראה אלוהית או ממש ע"י אלוהים עצמו בסיפור יציאת מצרים. בהשראתו (אך לא תמיד לשיטתו) נכתב סעיף זה.¹ ואלה שלושת מעשי ההונאה:

א. משה ואהרן מציגים דרישה שקרית לפרעה - להשתחרר רק לשלושה ימים ולזבוח לאלוהים במדבר, בעוד שהתכלית היא יציאה סופית ממצרים משעבוד לגאולה. הצו האלוהי למשה כיצד לפנות לפרעה (שמות ג' 18), וביצועו (למשל בה' 3), איננו תואם את הכוונה האלוהית האמיתית (ג' 7 – 8).

ב. שאילת כלים מן המצרים ללא כוונה להחזירם – כך י"א 2 – 3, י"ב 35 – 36, אף זאת על פי תכנית אלוהית שהותוותה בשמות ג' 20 – 22.

ג. הכבדת לב פרעה ע"י ה' שגרמה לסירובו ולאי יכולתו של פרעה לאפשר לבני ישראל לצאת ממצרים, סירוב זה הביא עליו את עשר המכות כך בפרקנו, י"א 10 וכן ראו ד' 21, ט' 12, 35, י' 20.²

ביחידה זו נעסוק בשניים ממעשי ההונאה הנזכרים בפרק י"א – שאילת הכלים והכבדת לב פרעה. מורה המבקש להתייחס בפרקי הלימוד הקודמים לדרישה המטעה להשתחרר רק לשלושה ימי זבח במדבר – יוכל להיעזר במאמר: סמט אלחנן, **עיונים בפרשת השבוע**, ירושלים תשס"ב, עמ' 192 – 205.

בנושא שאילת הכלים ראו את מאמרו של סמט בתוך **עיונים בפרשת השבוע סדרה שנייה**. השימוש ביחידה זו במאמרו של סמט נעשה באמצעות אתר דעת.³

מה הבעיה בשאילת הכלים?

אבן עזרא מציג בחריפות את הבעיה בפירושו לשמות ג' 22:

ויש מתאוננים ואומרים כי אבותינו גנבים היו

סמט מפרט את הקשיים העולים משאילת הכלים:

¹ ראו להלן ציון מקומם של מאמרי סמט וכן הערה 3.
² הכללת הכבדת לב פרעה במהלך המכות בין מעשי ההונאה חורגת מעט משיטתו של סמט
³ <http://www.daat.co.il/daat/tanach/samet2/7-2.htm>. שיעוריו של סמט מצויים גם באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון - <http://www.vbm-torah.org>

הקושי הראשון הוא גנבת הדעת של המצרים: בני ישראל שאלו מהם - אך לא התכוונו כלל להחזיר, שהרי לא התכוונו כלל לחזור למצרים. הקושי השני משתלשל מקודמו: גנבת הדעת הופכת לגנבת ממון, ושתי אלו מכוונות כנגד השכנים המצריים, שהשאילו את רכושם בתום לב. אל אלו מצטרפת השאלה מהי המטרה שהיא חשובה כל כך עד שלמענה מצווה ה' את בני ישראל לפעול בצורה כה בעייתית.

שד"ל מחדד את הקושי בתארו אותו לא רק כעוול המכוון כלפי המצרים, אלא גם מנקודת המבט של השחתת נפשם של בני ישראל:

... אבל איך יצווה ה' מעשה רמייה? והלא הציווי הזה היה עושה רושם קשה ורע בלב בני ישראל כי מזה ילמדו לשון תרמית וישחיתו מעלליהם.

האם המשמעות המקראית של הפועל ש.א.ל. יכולה למתן את הבעיה?

לשואל = לבקש כדי שיינתן במתנה

ייתכן שכמו פרשנים קודמים, נוכל להיעזר בשני פסוקים הנדרשים לשאלתנו - מהי משמעות הפועל ש.א.ל במקרא:

שָׁאַל מִמֶּנִּי--וְאַתְּנָה גוֹיִם, נַחֲלֶתְךָ (תהילים ב' 8)

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים גִּדְעוּן אֶשְׁאַלְהָ מִכֶּם שְׁאַלְהָ וַתֵּנוּ-לִי אִישׁ נֶזֶם שְׁלָלוֹ (שופטים ח' 24)

מפסוקים אלה ניתן ללמוד כי בעקבות שאלה - בקשה, ניתנים מתנות, שלא על מנת להחזיר: בתהילים ב' ניתנים גויים וארצותיהם למלך שיכפיף שלטונו עליהם; ולגדעון בעקבות שאלתו ניתנים נזמי זהב ששימשו את גדעון לבניית אפוד. ברור כי מתנות אלה ניתנות שלא על מנת לקבלן חזרה. הפועל ש.א.ל החוזר בכל שלוש הפעמים בהן נזכרת שאילת השמלות וכלי הזהב מהמצרים (שמות ג' 22, י"א 3, י"ב 35), ואפשר שהוא מעיד על כך כי בני ישראל שאלו על מנת לקבל במתנה שמלות וזהב, והמצרים אף ניאותו לכך. כך למשל דברי הרשב"ם בפירושו לשמות ג' 22:

ושאלה אשה משכנתה - במתנה גמורה וחלוטה, שהרי כתוב "ונתתי חן העם" (שמות ג' 21) כמו "שאל ממני ואתנה גויים נחלתך" (תהילים ב' ח). זה עיקר פשוטו ותשובה למינים.

הקשיים האתיים והתיאולוגיים שמעלה מעשה הונאת הכלים, הוליד פירושים אפולוגטיים שונים. חלק ניכר מהפרשנות האפולוגטית היתה מכוונת אל מול תרבויות - הלניסטיות נוצריות וחילוניות מודרניות - שתקפו את הכתובים בתורה וערערו על הנחות יסוד מסורתיות. הרשב"ם אף חושף זאת בפירושו לשמות ג' 22 באמרו: זה עיקר פשוטו ותשובה למינים. כיצד מתייחס רשב"ם לעצם הקשיים?

הוא מביא שתי ראיות לכך שהמצרים הסכימו מרצונם לתת מתנות לבני ישראל. האחת - הראייה הלשונית מתהילים ח' 8 שהצגנו לעיל. והשנייה מהפסוק הקודם להנחיה על שאילת הכלים והשמלות - **וַנְתַּתִּי אֶת-חַן הָעַם-הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרָיִם וְהָיָה כִּי תִלְכוּן לֹא תִלְכוּ רִיקֶם (שמות ג' 21)**. בני ישראל נשאו חן בעיני המצרים (בסיוע אלוהי) והם הסכימו לתת להם מתנות.

לכאורה יכול היה הדין להסתיים כאן, אבל לפועל ש.א.ל משמעויות נוספות במקרא.

לשואל = לבקש בהשאלה, על מנת להחזיר

לעומת הפסוקים מתהילים ומשופטים נוכל ללמוד מפסוקים אחרים שש.א.ל במקרא משמעותו גם לקבל על מנת להחזיר. כך גם בחוק וגם בסיפור:

וְכִי-יִשְׁאַל אִישׁ מֵעַם רַעְהוּ וְנִשְׁבַּר או-מֵת בְּעַלְיוּ אֵין-עֲמוּ שְׁלָם (שמות כ"ב 13)

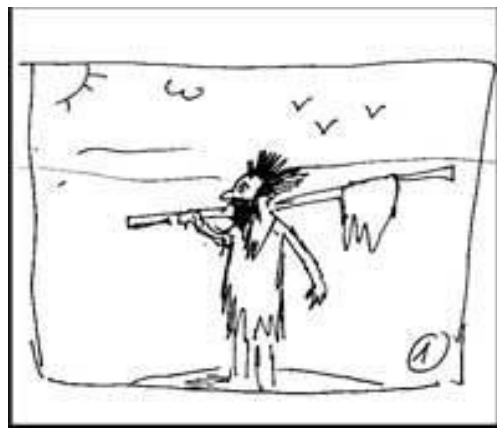
וַיִּלֶּךְ אַתֶּם וַיָּבֹאוּ הַיַּרְדֵּנָה וַיִּגְזְרוּ הָעֲצִים. הַיְהִי הָאָחָד מִפִּיל הַקֶּרֶה וְאֶת-הַבְּרָזֶל נָפַל אֶל-הַמַּיִם וַיִּצְעַק וַיֹּאמֶר אָהָה אֲדֹנָי וְהוּא שְׂאוּל (מל"ב ו' 4 - 5).

בשני המקרים ברור כי על השואל להחזיר את הכלים שלקח – החוק מבהיר מה קורה כשהכלי או הבהמה נשברו או מתו ולא ניתן להחזיר בדיוק מה שנלקח. הסיפור מתאר את בהלת אחד מבני הנביאים כאשר הגרזן השאול נפל למים. מדוע דווקא משמעות זו – לקיחה על מנת להחזיר - היא הנכונה ביחס לשאילת בני ישראל מהמצרים, ומדוע הצענו את האפשרות להבין כ"פרשנות אפולוגטית" את המשמעות לפיה נתנו המצרים את תכשיטיהם ושמלותיהם במתנה לבני ישראל?

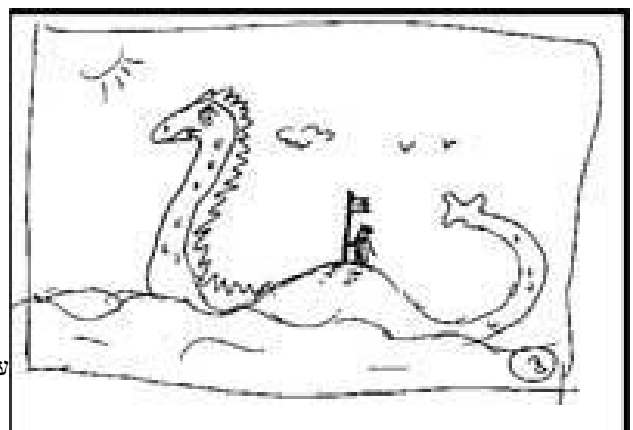
נעזרים בהקשר – כיצד מלמד ההקשר לאילו ממשמעויות הפועל ש.א.ל כוונת סיפורנו?

ההקשר ככלי עבודה

בחינת ההקשר היא כלי עבודה חשוב בבואנו להכריע בין פרשנויות שונות. אבל לא רק בלימודי מקרא התייחסות אל ההקשר מקנה הבנה טובה יותר של המציאות בה אנו פועלים. נוכל גם בעזרת ציורים ניתן להמחיש את הצורך בהתייחסות להקשר לעל מנת להבין תמונה בשלמותה⁴ – אם נסתכל על הציורים שלהלן: המסר נראה קצת שחוק – מאי רבותא באדם התוקע דגל באי או הר שהגיע אל פסגתו?

מבט לפרטי הציורים יגלה את המספרים שבשוליים ושהם רק חלק מתמונה כוללת – יש בהם מספרי 1 ו 2, אפשר שיש גם 3 ו 4? או אולי יותר? אולי תמונות אלה הן חלק מרצף ארוך יותר? ואמנם יש תמונה מס. 3 – המסר הוא עתה ברור ובהחלט מפתיע – מסתבר האיש שחשב שהגיע אל המנוחה והנחלה מצא עצמו על פסגת דרקון אימתני.

על הרשות להשתמש בהם.

יש ערך בנשיאת העיניים לחיפוש אחר ההקשר, התמונה השלמה והראייה המקיפה של נושא לימוד, של סיטואציות בחיים ושל אמירות תקשורתיות או אישיות. ההקשר מגלה פנים חדשות, מעניק תובנות נוספות ומאיר באור בהיר ומקיף את המציאות שאליה אנו מתייחסים.

כיצד מסייע ההקשר להבנת המשמעות של הפועל ש.א.ל בסיפור יציאת מצרים?

מה ההיגיון המפעיל את המצרים כשהסכימו להשאיל לבני ישראל כָּל־כֶּסֶף וְכָל־זָהָב וְשִׁמְלֹת (י"ב 35)? כך מסביר סמט:

כלי כסף וכלי זהב מובנם תכשיטים, ושملות הן בגדי חמודות. הצורך באלו נתפרש על ידי רשב"ם (ג, כ"ב):

"כלי כסף וכלי זהב" - תכשיטין לכבוד החג שתחוגו במדבר.

פירוש זה מסתבר מאוד: הוא קושר את שאילת הכלים למימושה של התביעה שעליה סב כל המשא ומתן בין משה לפרעה, מאז הופעתו הראשונה לפניו ועד לאחר מכת בכורות: (ג', יח) "גִּלְגָּה נָא דֶרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבָּר וְנִזְבַּחְהָ לַה' אֱלֹהֵינוּ"; (י', ט) "כִּי חַג ה' לָנוּ". בני העם המשועבד במצרים הם עניים, ואינם יכולים לחוג לה' כראוי, ועל כן הם מבקשים תכשיטים ובגדי פאר משכניהם המצרים לצורך החגיגה במדבר. אלא שאם זוהי מטרת שאילתם של 'כלי כסף וכלי זהב ושמלות', אין כל צורך לבקשם במתנה. הרי המשא ומתן היה על הליכה "דֶרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבָּר", ומובן מדבריהם שאחר ישובו - ואז יוכלו, כמובן, להשיב את התכשיטים והבגדים הללו, שלא יהיה בהם עוד צורך. הסיטואציה כולה מלמדת, אם כן, כי שאילתם אינה אלא לשימוש זמני עד להשבתם.⁵

אם כך, לאור מעשה ההונאה הראשון – הדרישה המטעה לשחרר את בני ישראל לזבוח לה' במדבר לשלושה ימים – קשה להסביר את מעשה ההונאה השני – שאילת הכלים – כאילו הפנייה אל המצרים המצרים היתה לתיתם במתנה. ברור כי השימוש בתכשיטים ובשמלות היה לצורך אותם שלושה ימים בהם מבקשים בני ישראל להיראות במיטבם בזבוחם לאלוהיהם.

אם כך חזרנו לנקודת ההתחלה – אם פירשנו כי בני ישראל אכן ביקשו מהמצרים במרמה להשאיל להם כסף זהב ושמלות ללא כוונה להחזיר – איך נסביר מעשה מרמה זה המעוגן בצו אלוהי?

כיצד נסביר את מעשה ההונאה של שאילת הכלים?

נראה כי השאלה – "מה ההצדקה להונאת השכנים המצריים?" עשויה ליצור דיון משמעותי בכיתה. בסעיף זה נבקש להעשיר את המורה בחומרים שיכולים להפרות את הדיון או את סיכומו.

⁵ סמט, שאילת הכלים באתר דעת.

לא רק שהמקרא עצמו איננו אפולוגטי ביחס לסוגיה זו, אלא אף נראה שהוא שש להבליטה – ראשית, ראינו כי הצו על שאילת הכלים וביצועו מופיע שלוש פעמים בסיפור יציאת מצרים. יתירה מכך, הוא אף מופיע בשני מקומות מחוץ לספר שמות, האחד לפני סיפור יציאת מצרים המנבא את התרחשותו והשני – לאחריו המספר את נפלאותיו:

יג וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי-גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה. יד וְגַם אֶת-הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֶנְכִי וְאַחֲרֵי-כֵן יֵצְאוּ בְּרַכְשׁ גָּדוֹל (בראשית ט"ו 13 – 14)

לו וַיְהִי כָל-בְּכוֹר בְּאֶרְצָם רִאשִׁית לְכָל-אוֹנָם. לז וַיִּצְיָאֵם בְּכֶסֶף וְזָהָב וַאֲיִן בְּשִׁבְטָיו כֹּשֶׁל. לח שָׁמַח מִצְרַיִם בְּצֵאתָם כִּי-נָפַל פְּחָדִים עֲלֵיהֶם (תהילים ק"ה 36 – 37).

אפשר שהקשר נוסף יסייע להבין את דרך סיפור המשוחררת מאשמה בנוגע להונאת המצרים באמצעות "שאלת" תכשיטים ושמלות מהם.

ניזכר בשלבי השעבוד מפרק א' – לא רק שרי המיסים העבידו את בני ישראל, כך היה בשלב הראשון: יא וַיִּשְׁיִמוּ עָלָיו שָׂרֵי מִסִּים לְמַעַן עַנְתּוֹ בְּסַבְלָתָם וַיִּבְנוּ עָרֵי מִסְכָּנוֹת לְפַרְעֹה אֶת-פְּתֹם וְאֶת-רַעַמְסֵס. יב וְכַאֲשֶׁר יַעֲנֶה אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ וַיִּקְצֹוּ מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל. אולם אחר כך, בהיות בני ישראל חסרי הגנה של החוק ומוסדות השיפוט, גם סתם מצרים ניצלו את כוח עבודתם:

יג וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפָרָה. יד וַיִּמְרְרוּ אֶת-חַיֵּיהֶם בְּעַבְדָּה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבְלִבְנֵים וּבְכָל-עַבְדָּה בְּשָׂדֵה אֶת כָּל-עַבְדֹתֶם אֲשֶׁר-עַבְדוּ בָהֶם בְּפָרָה.

במה מועילה ההיזכרות בהקשר זה? האם מותר לגנוב ולנצל אנשים שהיו רעים אלינו? האם המקרא תומך בזה? נראה, כי בין אם נכון פירוש לפרק א' לפיו עבדו בני ישראל גם בבתיהם של המצרים, ואף אם לא נקבל פירוש זה, בשאלת הכלים גובים עתה בני ישראל את שכר שעבודם לאורך שמונים שנה. וכבר עמדנו על כך בפרק א' שפרעה לבדו, ללא שיתוף הפעולה של עמו, לא היה מצליח בשעבוד בני ישראל, בעינויים ובהוצאת צו השמדה של תינוקותיהם. האם בדרך הסיפור ניתן למצוא רמז לפרשנות זאת?

נראה שבשמות ג' 21 עשוי להימצא רמז כזה: וַיִּנְתַּנִּי אֶת-חַן הָעַם-הַזֶּה בְּעֵינַי מִצְרַיִם וְהָיָה כִּי תִלְכּוּ לֹא תִלְכוּ רִיקָם. כב וְשָׂאֵלָה אִשָּׁה מִשְׁכַּנְתָּהּ וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כָּל-יְכֶסֶף וְכָל-י זָהָב וְשִׁמְלֹת.

הסיבה להבנת הביטוי המסומן כרמז ללגיטימיות ולהצדקת מעשה שאילת הכלים היא הימצאותו של צירוף דומה בחוקי שחרור העבד בספר דברים:

יב כִּי-יִמְכַר לְךָ אַחִיךָ הָעִבְרִי אוּ הָעִבְרִיָּה וְעַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּבַשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת תִּשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מַעֲמָהּ. יג וְכִי-תִשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מַעֲמָהּ לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם. יד הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֹּאֲנֶה וּמִגֵּרָנֶה וּמִיִּקְבָּה אֲשֶׁר בְּרַכָּה יְהוָה אֱלֹהֶיךָ תִתֶּן-לוֹ (דברים ט"ו 12 – 14).

וכך חותם סמט את דיונו בפרשה:

ראשית, יש ללמוד... כי היציאה ברכוש גדול אינה פרט שולי באירוע הגדול של יציאת מצרים... הפרט הזה [מרכזי] במגמה הכללית של תיאור היציאה ממצרים: אין זו בריחה מבוהלת של עבדים המתפרצים מפני אדוניהם, אלא יציאה מכובדת וצודקת של עם שיצא כדין מיד משעבדיו תוך עשיית דין במשעבד. יציאתם של בני ישראל ממצרים כבני חורין מחייבת שיצאו ברכוש גדול, כי היוצא בעירום ובחוסר כול - אין חירותו שלמה.

נראה אפוא כי היציאה בכסף וזהב היא חלק חיוני בניסיונות היציאה ממצרים, שאותן מתארת התורה בקיצור בפרשת בשלח:

י"ד, ח וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל יֵצְאוּ בְיַד רָמָה.

בני ישראל עבדו את המצרים עשרות שנים ועתה עם צאתם הם אינם יוצאים ריקם, אלא עם מענק שהמצרים וודאי לא ייתנו מרצונם. המעניין הוא כי דרך זו של יציאה מעבדות לחירות היא חוק שעל בני ישראל לקיים כלפי עבדיהם – אלה שעבדו אותם שש שנים ועל פי חוק משתחררים השנה השביעית. כשיישבו בני ישראל בארצם ונסיבות שונות יגרמו לאחיהם מישראל להימכר להם לעבדים, על בעלי העבדים לשחרר, בשנה השביעית, את עבדיהם עם מענק נאה. והטעם שנותן לכך החוק בספר דברים: **וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְיִפְדֶּךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ עַל-כֵּן אֶנְכִי מְצַוְךָ אֶת-הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם** (דברים ט"ו 15).

אם כך, ייתכן כי את הקושי הראשון – גניבת הדעת והרכוש של המצרים – ניתן להסביר במתנות שילוח העבדים. מעתה הן תהיינה חלק מחוקי שחרור העבד המחייבים את בני ישראל, לכשיגיעו לארצם ויהיו בעצמם אדונים.

וַיִּחַזַק יְהוָה אֶת-לֵב פְּרַעֲהַ וְלֹא-שָׁלַח אֶת-בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶצוֹ – מהי בעצם הבעיה?

הבעיה מתחילה עוד בדיבור האלוהי הראשון למשה בסנה, שם הצהיר על תכניתו להוציא את בני ישראל ממצרים וביתר שאת בפרק ז' בפתח סיפור המכות. שם אומר ה' למשה –

אֲתָה תְדַבֵּר אֶת-כָּל-אֲשֶׁר אֶצְוֶךָ ... וְאֲנִי אֶקְשֶׁה אֶת-לֵב פְּרַעֲהַ .. וְלֹא-יִשְׁמַע אֲלֵכֶם פְּרַעֲהַ וְנִתַּתִּי אֶת-יָדֵי בְּמִצְרַיִם וְהוֹצֵאתִי .. אֶת-עַמִּי בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּשִׁפְטִים גְּדֹלִים. הַיּוֹם יִדְעוּ מִצְרַיִם כִּי-אֲנִי יְהוָה בְּנֹטְתִי אֶת-יָדֵי עַל-מִצְרַיִם .. (שמות ז' 2 – 5).

ואמנם כאשר אמר ה', כך היה. מספר פעמים בסיפור יציאת מצרים, חוזר המשפט לפיו מחזק או מקשה או מכביד ה' את לב פרעה (ד' 21, ט' 12, 35, י' 20, י"א 10). בעקבות פעולה אלוהית זו, פרעה איננו משלח את בני ישראל מארצו, למרות דברי משה ולמרות האותות והמופתים.

מה קשה בתיאור זה?

הקושי הוא שמתרחש דבר שאיננו הוגן – נשללת מפרעה יכולתו לבחור האם לקבל את דברי משה אם לאו, האם לשלח את בני ישראל אם לאו. פרעה איננו חופשי לקבל החלטות כפי שההיגיון, או הרגש מנתיבים לו, כי ה' השתלט על מחשבותיו ורגשותיו – ה' הכביד את ליבו והוא איננו יכול אלא לסרב לדרישתו של משה. חוסר ההגינות הכרוך בתהליך זה ניכר במיוחד בתוצאה – שכן בשל סירובו של פרעה שנכפה עליו, הוא ארצו ועמו – המצרים – נענשים בעונשים קשים וכבדים.

האם בכלל בתנ"ך יש לאנשים בחירה חופשית?

אנו מציעים להפנות כך את השאלה בכיתה, ולאפשר לתשובות שונות לעלות בתנאי שהן מלוות בדוגמאות או בהסברים. מצד אחד, ייתכן שהתלמידים יגידו, גיבורו המרכזי של המקרא הוא אל כל יודע וכל יכול. אין דבר שיכול להתרחש שלא ברצונו. מצד שני אחד הסיפורים הראשונים במקרא מלמדים שהאדם יכול לבחור – כך סיפור אדם וחווה ועץ הדעת טוב ורע. אלוהים הציב בפני אדם איסור והאדם בחר שלא לקיימו.

לצורך הדיון בנושא חופש הבחירה אנו ממליצים למורים על קריאת הפרק השמיני בשמונה פרקים לרמב"ם – הקדמתו לפירוש מסכת אבות. ניתן לקרוא גם ברשת באתר דעת –

<http://www.daat.ac.il/daat/mahshevt/shmona/8-2.htm>

פרישת הבעיה ומתן פתרונות לה המוצגים נשענים על שיטת הרמב"ם ומהלך טיעונו.

עוד ניתן לקרוא על הסוגייה אצל ליונשטם א שמואל, **מסורת יציאת מצרים בהשתלשלותה**, ירושלים תשל"ב, עמ' 74 – 75.

מה היא עמדת הפוסקים הבאים על חופש הבחירה?

אנו מציעים לקיים את הדיון בחופש הבחירה באמצעות הצגת פסוקי מקרא והפניית השאלה לגבי כל אחד מהם – האם משתמע ממנו שיש לאדם בחירה חופשית או שמא אין לו. נראה כי בירור השאלה על מידת הבחירה במסגרת שיקולי הדעת של שכר ועונש, רווח והפסד, צפי של תוצאות המעשים בהם בחר אדם וכיו"ב, עשוי להעשיר ולפתח תפיסות הקשורות בהתבגרות ובגבולות האוטונומיה וההטרונומיה.⁶

● **אם-בְּחֻקְתִּי תֵּלְכוּ וְאֶת-מִצְוֹתֵי תִשְׁמְרוּ וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם. ד וְנִתְּנִי גִשְׁמֵיכֶם בְּעֵתָם וְנִתְּנָה הָאָרֶץ יְבוּלָה וְעֵץ הַשָּׂדֶה יִתֵּן פְּרִי'וֹ (ויקרא כ"ו 3-4) ... יד וְאִם-לֹא תִשְׁמְעוּ לִי וְלֹא תַעֲשׂוּ אֶת כָּל-הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה. טו וְאִם-בְּחֻקְתִּי תִמָּאֲסוּ וְאִם אֶת-מִשְׁפָּטֵי תִגְעַל נַפְשְׁכֶם לְבַלְתִּי עֲשׂוֹת אֶת-כָּל-מִצְוֹתֵי לְהַפְרֹכֶם אֶת-בְּרִיתִי. טז אֶף-אֲנִי אֶעֱשֶׂה-זֹאת לָכֶם וְהִפְקַדְתִּי עֲלֵיכֶם בְּהִלָּה אֶת-הַשְּׁחָפֶת וְאֶת-הַקְּדַחַת מְכֻלֹת עֵינַיִם וּמְדִיבַת נַפֶּשׁ וּזְרַעְתֶּם לְרִיק זָרַעְכֶם וְאָכְלֶהוּ אִיְבֵיכֶם (ויקרא כ"ו 14 – 16)**

האם לפי פסוקים אלה יש לאדם חופש בחירה? נראה כי התשובה איננה כד מצד אחד, ברור מהם כי ניתן לאדם לבחור אם ללכת בדרך המצוות (ויקרא 14). מצד שני, יכולים ילדים לטעון כי בשל הענישה אין חופש בחירה.

2

3

1

⁶ על אוטונומיה וחינוך ראו מאמרו של ר"פ דירדן במפנה אוקטובר 2008. המאמר מצוי ברשת - http://www.kibbutz.org.il/mifne/articles/mifne_page_55-62.pdf

● **כַּבֵּד אֶת-אָבִיךָ וְאֶת-אִמְךָ כַּאֲשֶׁר צִוָּךְ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לְמַעַן יָאָרִיכְךָ יְמֶיךָ וְלַמַּעַן יִיטֵב לָךְ עַל
הַאֲדָמָה אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ (דברים ה' 15)**

למעשה קבלת עונש או שכר על מעשה מעידה דווקא על קיומו של חופש הבחירה שכן מה הטעם לתת שכר או להעניש אם האדם איננו חופשי לפעול כפי שהוא בוחר?! ובלשונו של הרמב"ם:

והיה אז הגמול והעונש עוול גמור, הן מאדם לחברו והן מן המקום לאדם.
הרי שמעון זה שהרג לראובן: הואיל וזה נגזר עליו שיהרוג בעל כורחו, וזה נגזר עליו
שיהרג בעל כורחו, לשם מה נעניש את שמעון? ואיך יתכן לו, יתברך, צדיק וישר,
שיענישהו על מעשה, שאי אפשר לו שלא יעשהו, ואפילו השתדל שלא לעשותו, לא היה
יכול

● **מִפִּי עֲלִיּוֹן לֹא תֵצֵא, הָרְעוֹת וְהַטּוֹב. לֹט מֵה-יִתְאוּנָן אָדָם חִי, גִּבֹר עַל-חֲטָאָו. (איכה ג' 38)**

פסוק זה מצהיר במפורש כי הרע והטוב תלוי באדם ולא באלוהים (עליון). גם כאן נביא מדברי הרמב"ם:
ואמנם עניין זה שביארוהו חכמים, שהציות והמרי אינם לא בגזרתו יתברך ולא בחפצו, כי
אם ברצון האיש, נמשכו בו אחר דברי ירמיה [מחבר מגילת איכה על פי חז"ל. ר.מ.], והוא
אמר:

מפי עליון לא תצא הרעות והטוב (איכה ג', ל"ח)
- כלומר, אין האלוהים גוזר על האדם שיעשה הרעות, ולא שיעשה הטובות. וכיון שכן הוא,
ראוי לו לאדם לבכות ולקונן על חטאיו לאחר שפשע בבחירתו. הוא שכתוב אחריו:
מה יתאוון אדם חי, גבר על חטאיו (איכה ג', ל"ט)
וחזר ואמר שרפוי חולי זה בידינו הוא. כי כשם שמריינו בבחירתנו, כך עלינו לחזור
בתשובה ולעזוב רשענו. הוא שכתוב אחריו:
"נחפשה דרכינו ונחקרה ונשובה עד ה'"
נשא לבבנו אל כפים, אל אל בשמים (איכה ג', מ-מ"א)

אם כ"כ טוב, למה כ"כ רע – אם יש חופש בחירה למה אין לפרעה חופש בחירה?
נניח שאכן השתכנענו כי עצם מתן ציוויים לאדם, וכי ענישת אדם או מתן שכר על התנהגותו – שני
עיקרים המצויים בכל ספרי המקרא – אין להם קיום ללא הנחת מציאות של חופש בחירה. ואם כך התנ"ך
מניח קיום של חופש בחירה. איך נסביר את הפסוקים שקראנו בספר שמות:
וַיַּחֲזִק יְהוָה אֶת-לֵב פְּרַעֲהוּ וְלֹא שָׁלַח אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. (שמות י' 20)
וַיַּחֲזִק יְהוָה אֶת-לֵב פְּרַעֲהוּ וְלֹא אָבָה לְשַׁלְּחָם (שמות י' 27)
הרי ברור מפסוקים אלה שאין לפרעה חופש בחירה!!

האם המקרה של פרעה הוא חד פעמי? האם נשללה חופש הבחירה מעוד דמויות מקראיות?

לא, מקרהו של פרעה איננו חד פעמי, וכן, חופש הבחירה נשלל מדמויות מקראיות נוספות, גם אם מעטות. אמנם השקפת העולם המקראית הבסיסית השלטת והמרכזית היא של חופש בחירה, אבל ממספר מצומצם של דמויות מקראיות נשללה חופש הבחירה:

● ולא אָבָה סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן הָעֵבְרָנוּ בּוֹ כִּי-הִקְשָׁה יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֶת-רוּחוֹ וְאַמֵץ אֶת-לִבְבוֹ לְמַעַן תִּתּוּ בְיָדְךָ כַּיּוֹם הַזֶּה (דברים ב' 30)

● יָמִים רַבִּים עָשָׂה יְהוֹשֻׁעַ אֶת-כָּל-הַמְּלָכִים הָאֵלֶּה מִלְחָמָה. יֵט לֹא-הָיְתָה עִיר אֲשֶׁר הִשְׁלִימָה אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּלִתִּי הַחַיִּי יֹשְׁבֵי גִבְעוֹן אֶת-הַכָּל לְקַחוּ בְּמִלְחָמָה. כִּי מֵאֵת יְהוָה הָיְתָה לְחַזֵּק אֶת-לִבָּם לְקִרְאֵת הַמְּלָחָמָה אֶת-יִשְׂרָאֵל לְמַעַן הַחְרִימֵם לְבְלִתִּי הַיּוֹת-לָהֶם תַּחֲנֹה כִּי לְמַעַן הַשְׁמִידֵם כְּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת-מֹשֶׁה (יהושע י"א 18 - 20)

● וַיֹּאמֶר לָהֶם [עלי לבנין] לָמָּה תַעֲשׂוּן כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי שֹׁמֵעַ אֶת-דְּבָרֵיכֶם רָעִים מֵאֵת כָּל-הָעָם אֵלֶּה. כִּי אֵל בְּנֵי כִי לֹא-טוֹבָה הַשְׁמָעָה אֲשֶׁר אֲנֹכִי שֹׁמֵעַ מֵעֵבְרִים עִם-יְהוָה. כִּי אִם-יִחַטָּא אִישׁ לְאִישׁ וּפְלָלוּ אֱלֹהִים וְאִם לִיהוָה יִחַטָּא-אִישׁ מִי יִתְפַּלֵּל-לוֹ וְלֹא יִשְׁמְעוּ לְקוֹל אֲבֵיהֶם כִּי-חָפֵץ יְהוָה לְהַמִּיתָם. כִּי וְהַנֶּעַר שְׂמוּאֵל הֵלֵךְ וְגָדַל וְטוֹב גַּם עִם-יְהוָה וְגַם עִם-אֲנָשִׁים. (שמ"א ב' 23 - 25)

● וַיֹּאמֶר [ה'] לָךְ וְאַמְרַת לָעַם הַזֶּה שִׁמְעוּ שְׂמוֹעַ וְאֵל-תְּבִינוּ וְרָאוּ וְרָאוּ וְאֵל-תִּדְעוּ. יִהְיֶה הַשָּׁמַן לִב-הָעָם הַזֶּה וְאַזְנוֹי הַכֶּבֶד וְעֵינָיו הַשֵּׁעַ פֶּן-יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאָזְנוֹ יִשְׁמַע וּלְבָבוֹ יִבִּין וְשֵׁב וּרְפָא לוֹ (ישעיה ו' 9 - 10).

מדוע שולל ה' את חופש הבחירה ממספר מצומצם של דמויות?

דווקא מקרהו של פרעה הוא המקור הטוב ביותר לנסות להציע מענה לשאלה זו, מענה שנתן הרמב"ם לפני יותר משמונה מאות שנה.

ומה זה שאמר: וחזקתי את לב פרעה (שמות י"ד, ד'), ואחר כך ענשו ואבדו? ... כמו שאמר: כי אני הכבדתי את לבו ואת לב עבדיו וגו' (שמות י', א'), ואחר זה ידרוש ממנו שישלחם, והוא אנוס שלא לשלח. ואחר כך מענישו, הואיל ואינו משלחם, ומאבדו ומאבדו סיעתו!

זה כביכול עוול וסותר כל מה שהקדמנו. אלא שאין העניין כך. אך פרעה וסיעתו מרו בבחירתם בלי כפיה וללא הכרח. וחמסו הגרים שהיו בתוכם והרעו להם, כמו שנאמר במפורש: ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו, הבה נתחכמה לו וגו' (שמות א' ט' - י'), ומעשה זה עשוהו בבחירתם ובזדון לבבם. ואין כופה אותם בזה.

והיה עונשם על כך מעם האלוהים, שמנעם מן התשובה, עד שנפרע מהם, כפי שהדין נתן. ומניעתם מן התשובה, הוא שלא ישלחם.

וכבר באר לו האלוהים זאת והודיעו, שאלו רצה להוציאם בלבד, היה מאבד אותו ואת סיעתו, והם היו יוצאים. אבל רצה בעת הוציאו אותם, לעונשו על חמסם הקודם, כמו שאמר בתחילת הדבר: וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנוכי וגו' (בראשית ט"ו, י"ד). ואי אפשר היה להענישם, אלמלי חזרו בתשובה. לכך נמנעו מתשובה והוסיפו להחזיק בהם...

סיפור פרעה מלמד דווקא על קיומה של בחירה חופשית. המקרים בהם נשללת בחירה חופשית מאדם, כמו מקרהו של פרעה, הם נדירים ומהווים עונש. עונש זה ניתן כשמכסת חטאיו של אדם כה גדולה שהוא מקבל את העונש הגדול מכולם – מניעת יכולתו לחזור בתשובה ע"י שלילת חופש הבחירה שלו.

האם יש להבנה זו בסיס בכתובים?

על היות פרעה והמצרים ראויים לעונש קשה להתווכח – שעבודם את בני ישראל היה אכזרי כפי שעולה משמות א' ומשמות ה'. אולם מתן עונש חמור כמניעת התשובה מפרעה, בא רק לאחר שהוא עצמו עמד במריו והתעקש. ההזדמנות לשנות מעמדו הנוקשות ניתנה לו, בעזרת התראת המכות, ופרעה מרצונו החופשי סרב לשחרר את העם. ואמנם בכל המכות הראשונות נאמר -

וַיִּכְבַּד לֵב פַּרְעֹה וְלֹא שָׁלַח אֶת-הָעָם (שמות ט' 7).

וַיַּחֲזֶק לֵב פַּרְעֹה וְלֹא שָׁלַח אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ט' 35).

רק לאחר מכת הברד – כלומר לאחר שבע מכות – דם צפרדע כינים ערוב דבר שחין וברד – שבהן פעל פרעה בעיקשות ובהכבדת לב מתוך בחירתו, נשללה ממנו היכולת להגיב אחרת, והנוסח משתנה: וַיַּחֲזֶק יְהוָה אֶת-לֵב פַּרְעֹה וְלֹא שָׁלַח אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות י' 20). כמעט בכל המקרים של שלילת חופש הבחירה מדובר בעונש לאנשים שממילא כבר היה ליבם כבד ואטום.⁷

תהליכים בנפש האדם

על פי פירושו של הרמב"ם שלילת חופש הבחירה היא תוצאה של התערבות אלוהית, כלומר אלוהים נוטל מהאדם את יכולתו לבחור את פעולותיו, כאמצעי ענישה על מעשים חמורים במיוחד. נוכל להיעזר בשיטתו של הרמב"ם כדי להבין את שלילת חופש הבחירה גם כפרי תהליכים נפשיים שאינם מחייבים מעורבות של כוח חיצוני.

נשים לב שכמעט בכל הכתובים על שלילת חופש הבחירה מופיעות המילים – לב או רוח המשמשות כמושא לפועל המתייחס להקשיה, חיזוק, הכבדה:

כך לגבי פרעה - וַיַּחֲזֶק יְהוָה אֶת-לֵב פַּרְעֹה וְלֹא שָׁלַח אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

כך לגבי סיחון - כִּי-הִקְשָׁה יְהוָה אֶל-הַיָּד אֶת-רוּחוֹ וְאִמָּץ אֶת-לִבָּבוֹ

כך לגבי עמי כנען - כִּי מֵאֵת יְהוָה הִיָּתָה לְחִזְקָא אֶת-לִבָּם לְקִרְאֵת הַמְּלָחָמָה

כך לגבי עם ישראל - הַשָּׁמַן לֵב-הָעָם הַזֶּה

⁷ דרכים נוספות להסביר את שלילת חופש הבחירה לגבי חלק מהדמויות, כמו סיחון, וכן שאלת הידיעה האלוהית המוקדמת וסוגיית החופש הניתן לאדם לפעול – ראו בפרק החותם את שמונה פרקים לרמב"ם.

לעיתים התנהלותו של אדם מביאה אותו למצב שבו אין לו עוד אפשרות לשנות את דרכו, כי ליבו, רוחו, אוזניו (הפנימיות) נאטמו. כשאדם נוקט במשך זמן רב בדרך פעולה מסוימת היא עלולה להיפך לנורמה ולטבע שני. אם נוהג אדם על פי הנורמה שיצר לעצמו ללא התבוננות, ללא הידברות עם עצמו לגביה, הוא יתקשה לראות בהתנהלותו ובדרך חשיבתו עשיית עוול או מעשה לא נכון. התבוננות פנימה והיכולת להבין מה בהתנהגות עשוי להיות פוגע, לא נכון, כרוך במחיר כבד, הן מפתח בסיסי לשינוי. מי שאין לו שיח פנימי מסוג זה יתקשה למצוא בתוכו את הרצון, הצורך או היכולת להשתנות. דרכי פעולה ואופני חשיבה לאורך זמן ממושך, ללא התבוננות בהם והדברות פנימית לגביהם, עלולים לגרום להיאטמות. לפיכך בנסיבות כאלה, אדם יהיה מסוגל לפעול אך ורק באופן שהקנה אותו לעצמו כטבע שני. למרות שלכל בני האדם הרגלים ודרכי פעולה שגרתיות, זהו מצב נדיר שבו אדם ימצא כל כך לכוד ושבו בדרכי התנהלותו עד כי אין הוא יכול עוד להשתנות. כמו בתפיסת העולם של הרמב"ם ושל המקרא – בדרך כלל פתוחה הדרך לבני האדם להשתנות, לחזור בהם ממעשי עוול או מעשים המזיקים לעצמם ולאחרים. עם זאת, יש מקרים בהם תהליכים נפשיים שאדם נאחז מתבסס ושוקע בהם שוללים יכולת זאת.